

govini i opšte ciljeve austrougarske politike u njoj. Od posebnog značaja za Kalajev režim bilo je osiguranje principa finansijskog samoudržavanja Bosne i Hercegovine na osnovu Zakona o upravljanju iz 1880. godine. Troškovi zemlje morali su se pokrivati vlastitim prihodima koji su dolazili, uglavnom, od fiskalnih obaveza agrarnog stanovništva. Kako ti izvori nisu bili dovoljni za podizanje industrije i saobraćaja, Kalaj je koristio sve mogućnosti na austrougarskom i evropskom novčanom tržištu, uz istovremeno opterećivanje zemaljskih prihoda. Značajne napore činio je i na privlačenju istranog privatnog kapitala, dajući mu brojne privilegije i garancije, tako da su one, uz bosanskohercegovački zemaljski erar, pojavljuju kao najznačajniji faktor industrijskog i opšteg privrednog razvoja. Takav put industrijalizacije imao je dalekosežne posljedice i na razvoj domaće građanske klase u Bosni i Hercegovini, koja do kraja prvog svjetskog rata ne predstavlja ekonomski faktor prvoga reda. Radeći na unapređenju i modernizovanju poljoprivredne proizvodnje uvođenjem novih kultura i stočnih pasmina Kalaj je pokušao da ekonomski ojača seljaka i na taj način stvori uslove za otkupljivanje kmetova, veći priliv fiskalnih prihoda sa sela i smanjivanje socijalnih napetosti u tom dijelu stanovništva. U tome Kalaj nije uspio, a njegovi nasljednici još manje, jer se ekonomski položaj seljaka konstantno pogoršavao, a proces otkupljivanja kmetova tekao usporeno i sa sve oštrijim suprotnostima na relaciji kmet—aga—država.

Knjiga dr Tomislava Kraljačića spada među najznačajnije naučnoistraživačke poduhvate naše poslijeratne historiografije. Autor nije samo sumirao rezultate znanja o Kalajevom režimu, nego je fundamentalnim istraživanjima arhivske građe ili literature otkrio nove faktore tog režima, od idejnih i političkih korijena do praktičnog realizovanja u Bosni i Hercegovini. Time je Kraljačić dao cjelovitu i zaokruženu sliku jednog režima i njegovog tvorca, Benjamina Kalaja, koji se razvio u zaokružen sistem vladavine, iako nije uvijek bio ni originalan, ni dosljedan.

Iljas Hadžibegović

Enver Redžić, MUSLIMANSKO AUTONOMAŠTVO I 13. SS DIVIZIJA. (Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh), Svjetlost, Sarajevo 1987, s. 240.

U nizu nedovoljno istraženih aspekata drugog svjetskog rata u jugoslaviji pažnju, svakako, privlači muslimanska građanska politika u znaku autonomije Bosne i Hercegovine. Toj je temi u jugoslovenskoj historiografiji posvećena, uglavnom, marginalna pažnja, naročito u nekim širim studijama i monografijama, uprkos činjenici što je

muslimanska građanska politika predstavljala nezaobilazan faktor u zbivanjima na području Bosne i Hercegovine, odnosno u okviru Nezavisne Države Hrvatske, kao i u nekim drugim dijelovima okupirane Jugoslavije koji su se nalazili pod patronatom Italije, a kasnije Trećeg Rajha, kao što je to bio slučaj sa Sandžakom.

Redžićeva monografija pojavila se u okviru inauguracije nove biblioteke »Refleksi«, ambicioznog izdavačkog projekta sarajevske izdavačke kuće »Svjetlost«. Znatna energija, uložena u pripremu za pojavljivanje teksta pred čitalačkom publikom, manifestovana je, između ostalog, u obimnim feljtonima u kojima su sarajevsko »Oslobođenje« i beogradski »NIN« objavili znatan dio knjige.

»Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija« predstavlja rezultat autorskih istraživanja određenih fondova u sedam jugoslovenskih i inostranih arhiva: Arhivu Vojnoistorijskog instituta i Arhivu Jugoslavije u Beogradu, arhivu Muzeja revolucije i arhivu Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove u Sarajevu, arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, Njemačkom centralnom arhivu u Potsdamu i Političkom arhivu Ministarstva inostranih poslova u Bonu. Osim dokumenata iz navedenih arhiva, autor je koristio objavljene dokumente iz pet zbornika, tri broja njemačke i kvislinske štampe i dvadeset i četiri bibliografske jedinice studija, članaka i memoarske literature.

U kompozicijskom smislu, autor je tekst podijelio na dvadeset i sedam poglavlja, od kojih posljednje predstavlja zaključak u kome je predočen opšti pogled na razvoj muslimanskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini. Prema rezultatima njegovih istraživanja, »muslimanski autonomistički pokret« može se pratiti od tridesetih godina 19. vijeka, još od vremena kada se Bosna i Hercegovina nalazila u sastavu Osmanskog Carstva. Početak je vezan za pobunu Husein-kapetana Gradašćevića, čiji su korijeni sadržani u težnjama muslimanskog plemstva u Bosni da ograniči uticaj centralne osmanske vlasti i da ojača i potvrdi svoju ulogu i značaj. Protivreformna pobuna bosanskih feudalaca, predvođenih Husein-kapetanom, koju Redžić naziva »akcijom« i »pokretom«, polazila je, u stvari, od idejnog poimanja da je reformama ugrožen koncept osmanske države, kao islamske i nadnacionalne. Bio je to izraz osjećaja o ugroženosti tradicionalnih tekovina, koje su do tada uživali bosanski Muslimani, zapravo u prvom redu njihov vladajući sloj u gradu i na selu. Stoji Redžićeva konstatacija da uzrok sloma Gradašćevićevih protivreformnih tendencija u Bosni treba tražiti u opredjeljenju hercegovačkih muslimanskih prvaka za stranu Carigrada, u odsustvu jedinstva među bosanskim prvacima, zatim u odsustvu podrške raje, što je dovelo do rezultata da se nije mogao uspostaviti jedan opštembosanski antireformni pokret. Međutim, to je samo jedna strana tumačenja. S druge strane, Osmansko Carstvo, mada nagriženo porazima na evropskim i azijskim stranama protokliih decenija 19. vijeka, iznutra socijalno

opterećeno vlastitim suprotnostima, bilo je, ipak, dovoljno snažno da se tada, i nakon gotovo dvije decenije, u vrijeme kampanje Omer-paše Latasa, radikalno obračuna s pobunjenim bosanskim begovatom kao nosiocem antireformnih i autonomnih težnji. Porta tada nije nikako bila spremna da dozvoli da, usljed razvoja događaja nakon prvog i drugog srpskog ustanka, izgubi dio autoriteta državnog centra u Bosni kao izuzetno značajnoj pokrajini za održavanje strateških pozicija Osmanskog Carstva prema evropskom Zapadu. Posljedice dva teška poreza nisu dovele do prestanka težnji muslimanskih feudalaca za autonomnim položajem bosanskog pašaluka. Uprkos protivreformnim naporima, opozicioni autonomni pokret nije značio prekid s Portom, pošto sultanov suverenitet nije bio doveden u pitanje. Ovakvo stanje stvari nije spriječilo Muslimane da pruže žestok oružani otpor tupama Austro-Ugarske, kada su one 1878. pokrenute da okupiraju Bosnu i Hercegovinu.

Prihvatajući realnost austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, muslimanski begovat je u sprezi sa vrhovima Islamske vjerske zajednice insistirao na zahtjevu za sultanovim suverenitetom nad Bosnom i Hercegovinom, čime se izražvalo uvjerenje i nada u prolaznost i privremenost okupacionog režima. Sprega begova i vrhova Islamske vjerske zajednice predstavljala je odbrambeni mehanizam Muslimana u otporu novoj vlasti, koja je za sebe tražila potpunu ingerenciju nad institucijama Islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini. Iz ovog otpora razvijao se muslimanski autonomni pokret, koji je od kraja 19. vijeka, punu deceniju određivao pravac i sadržaj i davao pečat političkom životu bosanskohercegovačkih Muslimana. Smisao pokreta bio je u opredjeljenu njegovog vođstva da se osiguraju autonomna prava Islamske vjerske zajednice da bira svoje reprezentativne organe i da se tako bosanskohercegovački Muslimani zaštite u pravima da svoja vjerska pitanja rješavaju kao u periodu osmanske uprave, u saglasnosti sa nadležnim faktorima u Carigradu. Za razliku od »antireformnog pokreta« Huscin-kapetana, koji je imao karakter oružanog ustanka protiv centralizatorskih mjera Porte, autonomni pokret je u uslovima okupacione vlasti katoličke države imao karakter izrazito političke borbe za prava Muslimana da samostalno uređuju svoje vjerske odnose, bez ambicije i tendencije da se razvije u radikalne oblike negacije okupacije i položaja Bosne i Hercegovine. Činjenica da su vodeći ljudi muslimanskog autonomnog pokreta pripadali redu krupnih zemljoposjednika, koje austrougarska vlast nije ugrožavala u uživanju njihovih privilegija, opredjeljivala je kompromisni karakter tog pokreta. Sljedeći korak autonomista bila je saradnja sa organima austrougarske uprave u aneksiranoj Bosni i Hercegovini. Autor poistovjećuje borbu za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju sa autonomijom Bosne i Hercegovine, koje su različite istorijske pojave, mada je tačno da se prepliću. U svom praćenju slijeda događaja Redžić napominje da za vrijeme rasta jugoslovenskog pokreta, krajem prvog svjetskog rata,

autonomni pokret bosanskohercegovačkih Muslimana nije pokazivao nikakve znake povezivanja s faktorima koji su tražili ujedinjenje jugoslovenskih naroda, nego su njegovi predstavnici nastojali da Bosnu i Hercegovinu dovedu u položaj izvan jugoslovenstva. Kalajeva bosanska politika ostavila je vidnog traga na rukovodeće muslimanske prvake u njihovom nastojanju da u političkom životu Bosne i Hercegovine osiguraju prestiž muslimanskom činiocu. Ne treba zaboraviti da je Kalajevo bošnjaštvo uhvatilo korijen samo među Muslimanima, koji su bili objekt srpsko-hrvatskog spora i suparništva i koji su, poput Kalaja, strahovali da bi jedinstvo Bosne i Hercegovine moglo biti ugroženo ako bi se znatan broj Muslimana počeo odlučivati za srpsku ili hrvatsku nacionalnost.

Nova jugoslovenska država konstituisala je ustavni poredak u znaku državnog centralizma. U procesu državne centralizacije Bosna i Hercegovina je izgubila pokrajinski status. Jedinu tradiciju koju je u tom trenutku imala muslimanska politika predstavljao je pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine, koju je sada trebalo prilagoditi novoj, jugoslovenskoj stvarnosti. Ideju o autonomiji Bosne i Hercegovine između dva rata preuzela je Jugoslovenska muslimanska organizacija, kao predstavnik muslimanskih građanskih snaga, težnjom da u političkom životu Bosne i Hercegovine izbori i očuva primat i dominaciju. JMO je nastojala proširiti svoje organizovano djelovanje na sve muslimane Jugoslavije, ali su se njeni predstavnici kandidovali samo u Bosni i Hercegovini. Muslimanska građanska politika, čiju je osovину činila JMO, nije uspjela da se tokom međuratnog razdoblja oslobodi ni političkog uticaja, ni prisustva pripadnika razvlašćenog begovata, ni težnji za restauracijom društvenih odnosa iz predjugoslovenskog perioda. Međutim, JMO kao nosilac programa autonomije Bosne i Hercegovine nije bila dosljedna. Ona se pojavljivala u vladi i u opoziciji, povremeno oživljavala a povremeno zanimarivala politiku autonomije Bosne i Hercegovine. Na primjer, u vladi Jugoslovenske radikalne zajednice nije zastupala politiku autonomije. Poslije sporazuma Cvetković—Maček, kada su neki bosanskohercegovački srezovi uključeni u Banovinu Hrvatsku, JMO se vratila programu autonomije Bosne i Hercegovine. Pod pritiskom unutrašnjih protivrječnosti, u uslovima odmjeravanja snaga srpske i hrvatske buržoazije, autonomni pokret, koji su vodeće snage u zemlji sve neskrivenije ignorisale, ostao je, po tradiciji, u muslimanskom okviru, nespreman i nesposoban da muslimansku izolaciju prevaziđe opšteg bosanskohercegovačkom političkom koncepcijom i akcijom. Suočeno sa tendencijama cijepanja muslimanskih redova u kojima je autoritet JMO slabio i zbog pojačane aktivnosti muslimanskih političara prosrpske i prohrvatske orijentacije, naročito muslimanskog ogranka HSS, rukovodstvo JMO je sve manje moglo da utiče na politička kretanja među Muslimanima. Impresionirani uspjesima Trećeg Rajha, neki istaknuti pojedinci iz vrha JMO nisu skrivali svoje simpatije prema Hitlerovom »novom poretku«, za koga su vezali

svoja uvjerenja da u osvojenim zemljama ukida političku anarhiju i zavodi red i disciplinu. Nemoć vodećih ljudi u JMO da platformi autonomije Bosne i Hercegovine osiguraju podršku široke političke baze stvarala je prostor za njihovu nadu da bi kod Trećeg Rajha mogli naći razumijevanje za svoje autonomističke ideje.

Stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske JMO je prestala formalno da funkcioniše, a autonomni pokret postao je ilegalan. Bivši predsjednik JMO, Džafer Kulenović, ministar u Simovićevoj vladi, postao je potpredsjednik vlade NDH, kada je novembra 1941. na toj funkciji zamijenio svog brata Osmana. NDH je Srbe izložila politički genocida, a politikom dokazivanja postojanja samo hrvatskog naroda u NDH Muslimani su proglašeni »cvijećem hrvatskog naroda«. Sve je to sračunato s ciljem da se formira etnički čista »velika Hrvatska«. No, jedan krug Spahinih pristalica, predvođenih sarajevskim trgovcem Uzeiragom Hadžihasanovićem, i dalje je insistirao na autonomiji Bosne i Hercegovine, ne priznajući priključenje NDH. Radilo se o pokušaju osiguranja dolaska Bosne i Hercegovine pod neposredni protektorat Trećeg Rajha. Izvorna politička argumentacija obnovljenog muslimanskog autonomnog pokreta, kako je utvrdio Redžić, temeljila se na stanovištu da su Muslimani u NDH »privjesak«, dok bi u autonomnoj Bosni i Hercegovini bili »vodeći element«. Bila je to prilika dijela pocijepane rukovodeće muslimanske garniture, sračunata na to da navedeni autonomistički krug izbori što povoljniji status u okviru »novog poretka« Trećeg Rajha. U to vrijeme, muslimanski narod nije mogao biti u teškoj i neizvjesnijoj situaciji. U istočnoj Bosni trajali su veliki pokolji muslimanskog stanovništva, kao četničke odmazde za masovne pokolje Srba od strane ustaša, među kojima je bilo i Muslimana. U prvo vrijeme, Komunistička partija Jugoslavije teško je prodirala u svijest Muslimana idejom bratstva i jedinstva, pogotovo nakon dugotrajne nacionalno-vjerske indoktrinacije JMO. Praksa uzajamnih ustaških i četničkih pokolja i obostrane politike nacionalne isključivosti do krajnjih granica komplikovale su odnose u Bosni i Hercegovini u očima Muslimana. Različiti, često potpuno suprotni interesi njemačkih i italijanskih okupacionih organa još više su ih demoralisali. Njemačka uloga patrona NDH i italijanska politika saradnje s četnicima uvjeravali su dio predstavnika muslimanske građanske politike da je izlaz, ipak, u nekom obilku autonomne Bosne i Hercegovine, pa su u tom pravcu vodili svoje političke akcije.

U muslimanskoj autonomnoj svijesti nastala je i ideja oružane samoodbrane, kao rezultat, nastojanja da se pokretu obezbijedi adekvatna oružana sila. Autonomisti su polagali nade u jedinice muslimanske milicije, koja je preuzela ulogu zaštite muslimanskih naselja od četničke opasnosti. Nastala u uslovima izrazito teškog položaja Muslimana, s naglašenim elementima besperspektivnosti, lišena jasno definisanog programa, muslimanska milicija nije postala organizova-

na vojska autonomnog pokreta. Kada je već riječ o muslimanskoj miliciji, autor je peto poglavlje svoje knjige naslovio: »Pitanje istočne Bosne i pojava muslimanske legije i muslimanske milicije«, ali u njemu nema ni riječi o muslimanskoj legiji i muslimanskoj miliciji, osim u naslovu. Uvjereni da se milicija ne može nositi sa jačim četničkim i partizanskim jedinicama, muslimanski autonomisti su pokretali akcije u cilju čvršćeg povezivanja sa Nijemcima i njihovog efikasnijeg pridobijanja za stvar bosanskohercegovačkih Muslimana. S druge strane, uvjereni u potpunu podršku muslimanskih autonomista, Nijemci su tokom 1943, uprkos neslaganju ustaških i nekih njemačkih krugova u NDH, formirali posebnu muslimansku SS diviziju (13. SS divizija »Handžar«) u koju su polagali velike nade da će, pod njemačkom komandom, vjerno služiti Hitlerovim strateškim ciljevima. Autonomi su vjerovali da je osnivanjem 13. SS divizije otvoren put ostvarenju njihovog glavnog cilja — autonomija Bosne i Hercegovine. Ali, njihove nade bile su raspršene ubrzo po dolasku Divizije u istočnu Bosnu. Njemačka komanda 13. SS divizije bila je, prije svega, usmjerena na pacifikaciju istočne Bosne, odnosno na uništavanje snaga NOVJ, a ne na muslimanske autonomističke zahtjeve i očekivanja. U stvarnosti političke podijeljenosti Muslimana, njemačka politika u istočnoj Bosni, čiji je nosilac bila 13. SS divizija, nije našla očekivano uporište kod muslimanskog stanovništva. Veliki gubici 13. SS divizije u sudarima sa jedinicama NOVJ, pojava masovnog dezertiranja u ustaške, domobranske i partizanske jedinice, doveli su do njenog sloma i povlačenja iz Bosne i Hercegovine. Divizija je vodila borbe sa snagama NOVJ do oktobra 1944. Nakon toga, njeni ostaci su operisali protiv jedinica Crvene armije u prostoru Blatnog jezera u Mađarskoj. Divizija je kapitulirala u Austriji, u Koruškoj, predavši se Englezima. Krajem 1944. i početkom 1945, glasovi za autonomiju Bosne i Hercegovine čuli su se sve rjeđe, da bi se, na kraju, sasvim utišali. Glavni vojni oslonac muslimanskog autonomnog pokreta, oružane snage Trećeg Rajha, bile su primorane da se povlače na sjever i da pri tome angažuje sve raspoložive kolaboracionističke i kvislinške snage, zelenokadrovce, četnike i ustaše. U takvoj situaciji, svaki oblik podrške autonomnoj politici Muslimana gubio je svrhu i bio bespredmetan. Razlikujući se političkim programom i vojnom organizacijom od ustaških i četničkih snaga, muslimanski autonomni pokret imao je s njima zajedničko obilježje: motivacijom i ciljem bio je izrazito antijugoslovenski pokret, a strategijom i taktikom autentični kolaboracionistički i kontrarevolucionarni pokret.

To je, u glavnim potezima, suština Redžićeve knjige »Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija«.

Konstatujući u predgovoru da je jugoslovenska historiografija samo marginalno zahvatila oblike muslimanske kolaboracije, Redžić kao jedini rad koji je naznačio potrebu proučavanja ovog segmenta muslimanske građanske politike u Bosni i Hercegovini, u drugom svjet-

skom ratu, navodi tekst dr Rasima Hurema: »Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske« (*Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XVI, Sarajevo 1965, str. 191-221). Međutim, treba reći da je dr Hurem o ovoj problematici objavio još jedan zapažen tekst: »Konceptije nekih muslimanskih građanskih političara o polažaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine« (*Prilozi instituta za istoriju radničkog pokreta*, broj IV, Sarajevo 1968, str. 533-548). Navedeni tekst je, u stvari, nastavak prvog, s kojim čini jednu značajnu cjelinu i doprinos razmatranju problema muslimanskog autonomnog pokreta.

U situiranju problema odnosa autonomnog pokreta i Trećeg Rajha, Redžić nije obratio dovoljno pažnje na razloge zbog kojih je njemačka politika koristila ovaj pokret kao rezervu za velike planove koje je imala na Bliskom istoku, prije svega, odnosno na rušenju britanske i francuske kolonijalne vlasti u islamskim zemljama. Njemački politički i vojni lideri, potpomognuti interesima krupnog kapitala, pripremali su se da nakon »rušenja sovjetske države« prodru na Bliski istok i osvoje njegova petrolejska bogatstva i strategijske pozicije, značajne za planirane udare protiv zemalja afričkog i azijskog kontinenta. Smatrali su da će »pobjedonosni završetak pohoda na Istok« ne samo stvoriti mogućnost uspostavljanja ogromne kolonijalne imperije, već da će omogućiti i da se okonča rat sa Velikom Britanijom. Poslije zauzimanja Kavkaza, Nijemci su planirali da pošalju jedan motorizovani korpus u Irak, kao i da formiraju »posebni štab F« za »sprovođenje svih mjera na arapskoj teritoriji«. Istovremeno, njemački komandant ratne mornarice, admiral Reder, predlagao je »momentalni njemačko-italijanski udar na britansku ključnu stanja na Sredozemnom moru«, za zauzimanje mosulskih petrolejskih izvora, za promjenu stava Turske na liniji proosovinske politike, a takođe i zemljama Dalekog istoka, »arapskog i indijskog pokreta«, i što bi, osim toga, uticalo na čitav istočni front. Tako bi se džinovski kraci velike osovinske ofanzive zatvorili i ugušili svaki otpor saveznika na širokom prostoru.

Njemački generalštab mučilo je i pitanje eventualnog savezničkog napada na Balkan preko Turske, što je bila jedna od tema sastanka u Kazablanci. Stav Ankare pretvarao se za Hitlerove stratege u veliki znak pitanja. Turska se sve do Staljingrada čvrsto orijentisala na Berlin. Hitler i njegovi feldmaršali su vrlo dobro znali da, dok Vermaht ugrožava Kavkaz ili, štaviše, stoji na njegovim prevojima, o nekakvoj promjeni turske politike ne može biti ni govora. Vlada Saradžoglu je svo vrijeme isticala svoje prijateljstvo s Rajhom, održavala s njim široke veze i nedvosmisleno govorila o mogućnosti pristupa osovinskom ratnom naporu. Ali, čini su njemačke trupe bile odbačene od Kavkaza, njemački generalštab se ozbiljno

zabrinuo zbog buduće politike turske vlade. U Berlinu i u vrhovnoj komandi počeli su se plašiti kontakata Turske s Velikom Britanijom i SAD, do kojih je sve češće dolazio od januara 1934, tim prije što je vlada u Ankari pristala da preuzme britanske isporuke naoružanja (D. M. Proektor, *AGRESIJA I KATASTROFA*. Najviše vojno rukovodstvo fašističke Nemačke u drugom svjetskom ratu 1939—1945, »Vuk Karadžić«, Beograd 1975, str. 309—311; 314—315; 405).

Osovinski odnosi s Turskom, planovi o eventualnom zajedničkom ratnom naporu, posebni planovi Turske i promjene njenih stavova predstavljaju ključeve i za razumijevanje cjeline odnosa muslimanskog autonomnog pokreta i Trećeg Rajha. Tako se u fondovima njemačke i italijanske dokumentacije, pohranjenim u jugoslovenskim arhivima, mogu pronaći dokumenti koji svjedoče o stalnom interesu osovinskih partnera za odnose na relaciji Muslimani Bosne i Hercegovine i Sandžaka, s jedne strane, i Turska. Osovinske krugove interesovali su brojno stanje i društveni položaj Muslimana iz Bosne i Hercegovine nastanjenih prije i poslije prvog svjetskog rata u Turskoj, kao i njihova politička i državna opredijeljenost. Značaj je davan i nezvaničnim stavovima predstavnika određenih turskih političkih krugova koji su, između ostalog, smatrali da Nijemci čine uslugu Turcima time što uništavaju »Titove snage«. Okupacionim organima nije promaklo ni djelovanje »hrvatsko-turskih komiteta« u Travniku i Istanbulu za dodjelu materijalne pomoći nastradalom muslimanskom stanovništvu. Nije bila zaboravljena ni molba muslimanskih političkih predstavnika iz Sandžaka, od jula 1941, kojom su se oni obratili načelniku turskog generalštaba, maršalu Favzi-paši Čakmaku, da posreduje kako bi Sandžak pripao NDH, odnosio ušao u sastav Bosne i Hercegovine. Simpatije Muslimana Bosne i Hercegovine prema Turskoj bile su očigledne. Bio je to faktor koji nije bio zanemarivan u raznim političkim i vojnim kalkulacijama. Kombinacije o eventualnoj promjeni stava Turske naročito su aktuelizirane nakon osovinskih neuspjeha 1943. Osovina je morala vrlo brzo nešto učiniti i u pravcu eventualnog onemogućavanja uticaja Turske na muslimansko stanovništvo Balkana, ako dođe do otvorenih neprijateljstava i vojnog angažovanja turskih oružanih snaga protiv Njemačke, ili, što je bilo realnije očekivati, neke od njenih saveznica, Italije i Bugarske na primjer.

U tim izmijenjenim okolnostima, kada je pobjednička euforija uveliko uzimala pred sumnjom u uspješan završetak rata u korist Osovine, nadležne institucije Rajha, inspirisane moćnim šefom SS-a Himlerom, pripremaju plan da se na Balkanu stavi na raspolaganje 40.000 — 50.000 bosanskih (muslimanskih) vojnika. Tada na scenu stupa i veliki jerusalimski muftija Es Seid Muhamed Emin El Huseini, najistaknutija figura iz kruga italijanskih, a kasnije njemačkih panislamskih štićenika. Njegova uloga u Hitlerovim planovima, koje je dijelom inspirisao on sam, nije dovoljno razjašnjena u Redžićevoj

knjizi. Veliki jerusalimski muftija je sanjao o ponovnom uspostavljanju hilafeta, a osovinske sile vidio je u ulozi instrumenta ujedinjenja arapskih, a kasnije svih islamskih zemalja. Međutim, neki nje-mački vojni i politički krugovi vidjeli su pitanje formiranja muslimanskih SS divizija («Handžar», «Kama...») u praktičnoj namjeni trenutnog odnosa snaga na frontovima. Naime, smatrali su da »iz hrvatskog naroda treba izvući svu borbenu snagu da bi se iskoristila za zajedničku borbu«. To je značilo da se tražio način masovnijeg uključivanja Muslimana Bosne i Hercegovine u osovinski ratni napor. Istovremeno, u vrijeme gubitka strateških pozicija u sjevernoj Africi i na Kavkazu, trebalo je i dalje djelovati na islamske narode u smislu njihove proosovinske orijentacije. Pošto su Nijemci imali na raspolaganju samo balkanske muslimane, riješili su da ih u tu svrhu iskoriste do maksimuma. Tako je počeo proces formiranja SS divizije od bosanskohercegovačkih Muslimana, Albanaca islamske vjeroispovijesti, a u perspektivi se računalo i na stvaranje SS formacija u Turskoj, kada ona konačno uđe u osovinsku orbitu. U tim planovima imali su, zavisno od okolnosti, ponekad identične, a ponekad različite interese SS, Vermaht, Ministarstvo vanjskih poslova Rajha, El Huseini i njegove panislamske pristalice, među kojima se, kao nacistički štićenik, nalazio i bivši predsjednik iračke vlade Rašid Ali El Gailani. U toj velikoj kombinatorici nalazili su se i pobornici autonomije Bosne i Hercegovine, koji su, takođe, imali planove o svojoj budućnosti. Međutim, muftijina »privatna« posjeta bosanskohercegovačkim Muslimanima uklapala se u širi kontekst, čiji su samo jedan od pomoćnih faktora predstavljali upravo predstavnici autonomnog pravca Muslimana, koji su od muftije i nadležnih faktora Rajha očekivali da 13. SS divizija bude oružana sila koja će predstavljati jezgro rasta njihovog uticaja i buduće uloge.

Da je 13. SS divizija trebalo da predstavlja svojevrsni ogledni uzorak u smislu mogućeg funkcionisanja SS trupa sastavljenih od islamskih naroda na širem evroazijskom prostoru, a ne samo faktor sigurnosti Muslimana u Bosni i Hercegovini, svjedoči i podatak o razmišljanjima da u njen sastav, osim Muslimana iz Bosne i Hercegovine, Sandžaka i Albanaca islamske vjeroispovijesti, uđu i indijski muslimani, koji su se mogli sakupiti na prostoru koji je kontrolisala Osovina. Međutim, zbog uvjerenja da se radi o velikim kulturnim razlikama, pošto se indijski muslimani »u prvom redu osjećaju kao Indusi, a Bosanci kao Evropljani«, prihvaćena je varijanta da se indijski muslimani angažuju na istočnom frontu.

Dobrovoljci i vrbovani vojnici, podoficiri i oficiri promovisani su u musli-Germance, uz odavanje počasti prvoj muslimanskoj SS formaciji. Bio je ustrojen i poseban obrazac ideološkog i duhovnog vaspitanja sastava Divizije, prema kome se bezuslovno insistiralo na nacionalsocijalizmu i islamu. Intenzivna politička i vjerska djelatnost njemačkih oficira i imama provođena je u raznim oblicima za vrije-

me obuke, u pauzama između akcija, kada je Divizija uključena u borbe. Divizija je raspolagala bibliotekom, a bio je obezbijeđen stalni priliv časopisa, novina i drugog propagandnog materijala. Svako za-državanje i odmor jedinica Divizije na maršu korišćeni su za anga-žovanje vojničkog sastava na vjerskom i političkom vaspitanju. Kolika je važnost davana tom radu vidi se iz zapovijesti Rajhsfirera Him-lera od 24. 2. 1944, na osnovu koje je komanda Divizije izdala 9. 3. iste godine specijalnu zapovijest, prema kojoj je bilo zabranjeno unapređenje vojnika i podoficira koji nisu pohađali političke tečaje. Nažalost, Redžić nije ovoj komponenti posvetio pažnju koju ona zaslužuje, što bi u značajnoj mjeri doprinijelo razumijevanju prave uloge ove i sličnih SS jedinica. Početni ciljevi Divizije sadržani su u nastojanju da se dođe do »umirenja Bosne, obezbjeđenja opšteg mira u zemlji, postavljanja mosta ka slobodnoj muslimanskoj Albaniji«, a sve to uz bojni poklič: »Handžar, udaraj!« Pažnju je trebalo us-mjeriti i na angažovanje El Huseinija u vezi s učešćem u diviziji jugoslovenskih kraljevskih vojnika islamske vjeroispovijesti, koji su se nalazili u njemačkim zarobljeničkim logorima. Navedena epizoda dobija značaj kada se poveže s tokom i karakterom akcija za obez-bjeđenje dovoljnog broja ljudstva za pomenutu diviziju, kao i za druge SS jedinice, čije je formiranje bilo u toku, ili se očekivalo.

U izvještaju El Huseinija Ministarstvu vanjskih poslova Rajha, od 30. 4. 1943, koji koristi Redžić, veliki jerusalimski muftija uputio je molbu Nijemcima da uvažavaju njegove stavove da najvažniji zadatak 13. SS divizije mora biti zaštita zavičaja i porodica i da ne smije napuštati bosanski prostor. Međutim, neki drugi dokumenti upućuju na zaključak da je i u krugu nacističkih panislamskih štićenika došlo do promjene stava, što je bilo sigurno uzrokovano interesima nje-mačke globalne politike, posebno Himlerovim nastojanjima, inspiri-sanim idejama najmilitantnijih panislamista. Tako je Franjo Matheis, SS štandartenfirer, na saslušanju izjavio da je Himler bio oduševljen 13. SS divizijom i da je prilikom njenog stvaranja bilo garantovano da ta jedinica neće biti upotrijebljena izvan Bosne, sve dok se u njoj ne zavede red. Tek na drugom mjestu, nakon provedene pacifi-kacije Bosne, 13. SS divizija je mogla biti upotrijebljena i na drugim stranama (Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd — r. br. 36/4 — k. 9 — Protokol o saslušanju Franje Matheisa, komandanta 28. puka 13. SS divizije). Na osnovu ovih i sličnih podataka, Državna ko-misija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Demok-ratske Federativne Jugoslavije donijela je odluku, u vezi sa El Huse-inijem, u kojoj piše, da je nastojao »nagnati što više muslimanskih masa na stupanje u nemačke SS-divizije za borbu protivu narodno-oslobodilačke vojske odnosno za borbu protivu saveznika ma na ko-me frontu« (Arhiv Jugoslavije, Beograd — Državna komisija za utvr-đivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, F. br. 1892). U tom kontekstu, shvatljiva su nadanja dijela muslimanskih građanskih po-litičara da bi muslimanske SS divizije, nakon provedene pacifikacije

Bosne, mogle poslužiti kao prethodnica njemačkim armijama u islamske zemlje koje su pod britanskom i francuskom kolonijalnom upravom. To bi, mislili su, s jedne strane, znatno olakšalo njemačkim trupama saživljavanje sa islamskim svijetom sjeverne Afrike i Bliskog istoka, a omogućilo bi da se, i po njemačke i po autonomističke interese, pravilnije riješi pitanje hilafeta. Svi su se slagali da je veliki muftija El Huseini pravi čovjek za to. Osim toga, bosansko-hercegovački autonomisti su vjerovali da imaju sposobne i odvažne ljude za njegov stručni štab (Derviš Sušić, Parergon, »Oslobođenje«, Sarajevo 1980, str. 88-89).

Treba oprezno pristupiti Redžićevoj konstataciji da je »13. muslimanska SS-divizija, mahom regrutovana od muslimanskih ustaša«. Prema nekim drugim autorima, koji su rezultate svojih istraživanja bazirali na dugotrajnom radu u inostranim arhivima i studioznim proučavanjem obimne strane i domaće literature, dobar dio prijavljenih regruta, naročito u prvom talasu, poticao je iz redova muslimanske milicije Muhameda Hadžiefendića. Istina, među prijavljenim dobrovoljcima bilo je dosta i onih Muslimana koji su, pod vođstvom ustaša, bili ogrezli u krvi, učestvujući 1941. i 1942. u pokoljima srpskog stanovništva u NDH (Vasa Kazimirović, NDH u svjetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941-1944, »Nova knjiga — Narodna knjiga«, Beograd 1987, str. 201, Vidi i napomene 24 i 25).

Međutim, zanemaren je problem »muhadžira«, muslimanskih izbjeglica iz istočne Bosne, koji su bili koncentrisani u većim gradovima, naročito u Sarajevu. Početkom 1945. bilo ih je preko 54.000, ili gotovo 40% ukupne populacije Sarajeva i njegove najbliže okoline. Iz redova »muhadžira« regrutovani su pripadnici muslimanske milicije i drugih kolaboracionističkih i kvasilinskih grupacija, a bilo ih je i u SS trupama. Gnjev muslimanskih regruta iz redova »muhadžira« prema svemu što je »srpsko« i »komunističko«, učvršćen i usmjeren tezama borbenog islama i nacionalsocijalističke ideologije, dao je, uz znatan broj ustaša Muslimana koji su se našli u 13. SS diviziji, one pogubne rezultate pokolja civilnog stanovništva u istočnoj Bosni.

Ličnost Uzeiraga Hadžihasanovića, za koga su i Nijemci smatrali da »među Muslimanima važi kao jedini pravi nasljednik Mehmeda Spahe«, Redžić nije dovoljno osvijetlio. Možda je najpotpuniju skicu ovog tajanstvenog i uticajnog muslimanskog građanskog političara mogao dati Avdo Humo, koji se s njim tajno sastao u Sarajevu, u jesen 1942, nastojeći da ga ubijedi u potrebu veće saradnje muslimanskog stanovništva s narodnooslobodilačkim pokretom. Uzeiraga, prema onome što je rekao Humo, nije vjerovao u pobjedu osovinških sila, mada je nastojao da poslije aprilskog rata Bosna i Hercegovina ne bude u sastavu NDH, nego autonomna pokrajina pod direktnom vlašću Nijemaca. Uzeiraga je izrazio svoje ubjeđenje da partizani ne mogu pobijediti Nijemce i Italijane, a da će im pob-

jedu kasnije uskratiti i saveznici. Izrazio je svoje poštovanje borbi partizana za bratstvo i jedinstvo, što im Muslimani neće nikada za- boraviti, ali je smatrao da su partizani nedovoljno snažni da bi mogli stvoriti državu, koju će kroititi Amerikanci i Britanci. Sovjetski Savez to neće moći pošto će ga rat iscrpiti. Smatrao je da se Muslimani ne trebaju »istrčavati«, niti da se priključuju bilo kojoj strani u sukobu. Četnici mogu osakatiti Muslimane, ali ih nikada ne mogu uništiti. On je lično poručio Mustafi Mulaliću u Beograd da pređe u Dražin štab i da otupi četničku oštricu u odnosu na Muslimane. Uzeiraga je rekao i to da muslimanski političari rade na organizovanju i naoružanju muslimanske milicije, što će s Muslimanima domobranima biti jedina realna snaga muslimanske politike. Držanje te oružane sile pokazace koliko muslimanski političari vnijede kada se bude krojila sudbina buduće države. Takođe, smatrao je Uzeiraga, moguće je da će i partizani biti neki faktor kada se bude stvarala nova država, ali nikada glavni. On lično bi volio da partizani budu neki faktor, jer bi pomogli Muslimanima da dobiju što veća prava u državi. Njemu je lično bilo svejedno kako će se zvati milicija na koju su muslimanski političari računali kao na svoju oružanu silu: domobranska, ustaška ili njemačka. Glavno je da u njoj muslimanska politika ima svoje rukovodstvo i da je milicija muslimanska. Kada dođe propast Njemačke, milicija će ostati muslimanska. Neće više biti ni ustaša ni Nijemaca. Na Huminu opasku da neki lokalni muslimanski politički ljudi, pa i neke jedinice milicije, saraduju s partizanima, Uzeiraga je odgovorio da je on protiv oružane saradnje s partizanima, ali neka ih milicija propušta preko svoje teritorije, neka im pomaže, neka ne puca na njih. Uzeiraga je obrazložio da je on protiv oružane saradnje pošto bi ona značila utapanje Muslimana u pokret u kome bi se izgubila njihova posebnost. Humo, prema vlastitom priznanju, za svo vrijeme ovog izlaganja nije uspio da otkrije šta Uzeiraga misli i šta se krije iza nepovjcrljivih očiju čovjeka koji je još za vrijeme Kraljevine Jugoslavije postao glavni politički strateg JMO i prvi Spahin savjetnik. Taj konzervativni muslimanski političar starog kova, trgovac antikvitetima sa Baš-čaršije, sjedeći u svojoj radnji razmišljao je i pravio planove kako da se obnovi buržoaska Jugoslavija i da on opet postane ono što je bio, a vjerovatno i nešto više (Avdo Humo, Moja generacija, »Svjetlost«, »Vojno izdavački zavod«, »Prosveta«, Sarajevo — Beograd 1984, str. 787—791.

U vezi s temoin monografije, autor je, svakako, trebao imati u vidu i Sead-bega Kulovića, koji je, takođe, imao svoju viziju autonomije Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom. Kao lični prijatelj njemačkih generala Badera, Fortnera i Gleza fon Horstenau bio je prodorniji i uticajniji nego većina drugih zagovornika autonomije. U autonomističkoj akciji zbližio se sa Spahinim nasljednicima, ali nije raskidao ni sa Pavličevićim sljedbenicima. Ne iritirajući us-

taški režim, koji je smatrao privremenim i vještačkim, Sead-beg se koristio svojim prijateljstvima s visokim predstavnicima njemačke vojne sile da stalno drži niti autonomije kao jedinog mudrog rješenja. Kad su mu Nijemci predložili da u autonomnoj Bosni bude guverner, on se iznenada izvukao iz te kombinacije i predložio Džafer-bega Kulenovića!? (Derviš Sušić, n. d., str. 210—213).

Djelovanju rukovodećih struktura Islamske vjerske zajednice, kao i raznih društava i udruženja pod njihovom kontrolom i uticajem, nije posvećena dovoljna pažnja.

Redžić u pretposljednem poglavlju i na osnovu jednog dokumenta iz oktobra 1944, pominje organizaciju »Mladi muslimani«, koja je svojom radikalnom varijantom panislamske ideologije, zaogrnuće i tezama »novog poretka«, bila prisutna za svo vrijeme ratnih zbivanja o kojima se, uglavnom, govori u ovom djelu. Pojavljujući se u martu 1941, mladomuslimanska organizacija je potencirala značaj religije kao osnove okupljanja, nacionalne sigurnosti i monolitnosti Muslimana. Ona je u jačanju vjerskih osjećaja, u kulturno-prosvjetnom i vaspitnom radu, kome je osnova islam i bosanska muslimanska tradicija, vidjela jedini način muslimanskog nacionalnog opstanka i realizacije konkretnih političkih ciljeva predstavljenih u ostvarenju autonomije Bosne i Hercegovine. Knjiga bi značajno dobila na kvalitetu i cjelovitosti da je, između ostalog, istražen i prezentiran programski razvoj mladomuslimanske ideologije od kulturno-prosvjetnih i religijskih ambicija, u okviru legaliteta jugoslovenskog kraljevskog poretka, do panislamske orijentacije u okviru »novog poretka« Osovine, uz čiju se pomoć, posebno Trećeg Rajha, nastojala formirati svjetska islamska država — »Islamabad«.

Cinjenica je da su četništvo i ustaštvo, u svom pokušaju realizacije čistih nacionalnih država, u najcrnjoj tradiciji balkanskog pogromaškog folkloru, vodili pravi krstaški rat u sred 20. vijeka. U skladu s tim, ne treba zanemariti ni verziju borbenog islama u Bosni i Hercegovini. Džihad, kao ukupnost borbe za ostvarenje islamskog društva, prezentiran je od strane dijela islamskog sveštenstva i kao obaveza vođenja rata, pa je onda predstavljao »sveti rat«. Za razliku od ranijih vremena, poziv islamskim vjernicima upućen je za borbu protiv komunizma, a ne protiv hrišćanstva. Ti novi poslanici antikomunističkog džihada oslanjali su se na osovinske sile. Pozivi na džihad korišćeni su prilikom regrutovanja Muslimana i Albanaca u SS divizije »Handžar«, »Kama«, »Skenderbeg«. Ovi pozivi vjernicima na mobilizaciju, naročito su potencirani dolaskom El Huseinija u Bosnu, koji je isticao da je rat koji se vodi džihad protiv komunizma (Dr Miroljub Jevtić — Intervju — Islam: Džihad ili samo rat?, »NIN«, 10. 01. 1988).

Misija Muslimana Bosne i Hercegovine u kulturnom povezivanju centralne Evrope s islamskim narodima, prihvaćena i razrađena u nacističkoj i panislamskoj propagandnoj retorti, nije donijela oče-

kivane rezultate. Nije ostvarena ni ideja o, eventualnom, prodoru muslimanskih, bosanskohercegovačkih SS divizija na Bliski istok, čime bi se zaokružili snovi o moći i značaju jednog dijela muslimanskih građanskih političara. Konačno, pala je zavjesa ispred epigona političke i vojne tradicije bosanskog muslimanskog plemstva koji nisu mogli zaboraviti staru slavu Husein-kapetana Gradašćevića i njegove epopee neuspjelog prodora prema Carigradu, pragu Osmanskog Carstva i bosforskim dverima Orijenta. Bosanskohercegovački muslimanski autonomisti imali su suviše visoko mišljenje o sebi i svom značaju, ne uviđajući da su samo jedan dio velike mreže kombinacija i raznih mogućnosti koje su se neprekidno smjenjivale na znatno širem i značajnijem prostoru, nego što je bio prostor njihovih osnovnih želja i ideja — ostvarenju autonomije Bosne i Hercegovine, prije svega. Čak su ih i panislamski krugovi, na čelu s El Huseinijem, iskoristili samo onda kada su bile izgubljene pozicije na glavnim pravcima njihovog djelovanja. Bosna i Hercegovina i muslimanski autonomisti su, istina, izvjesno vrijeme imali nešto više značaja u njemačko-panislamskim koncepcijama, ali, prije svega, samo kao rezervoar muslimanskih regruta i poligon za stvaranje pomoćnog, balkanskog pravca Himlerovog i panislamskog pokušaja da se arapski narod angažuju u osovinskom ratnom naporu u cilju rušenja britanskog kolonijalnog carstva. Nakon 1943, međutim, ovi široko zasnovani planovi postali su više stvar fikcije nego realnih očekivanja. Postepeno se čitav angažman sveo na obavještajnu i propagandnu djelatnost Trećeg Rajha. U skladu s tim, blijedio je i značaj muslimanskog autonomnog pokreta u toj velikoj kombinatorici. Može se slobodno reći da su muslimanski autonomisti, ubijedjeni u značaj svojih ideja i status velikih manipulatora, bili izmanipulisani od strane faktora na koje su najviše računali: Trećeg Rajha, El Huseinija i budućnosti, od koje su tako mnogo očekivali. Jednostavno, nisu imali snage da izađu iz začaranog kruga vlastitih ideja, opterećenih prošlošću i tradicijama koje je vrijeme bilo ozbiljno nagrizlo.

U svojim traganjima za relevantnim dokumentima, autor nije izvršio istraživanja u nekim jugoslovenskim arhivima u kojima je mogao, takođe, pronaći značajne fondove dokumentacije (koja bi u značajnoj mjeri doprinijela kvalitetu njegove knjige i profilaciji zaključaka. To su, između ostalih, Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Arhiv Bosne i Hercegovine i Istorijski arhiv u Sarajevu. Na osnovu citiranih dokumenata iz nekih arhiva, čije je fondove autor koristio, može se konstatovati da je korišten samo dio reprezentativne dokumentacije, dok je znatan dio dokumenata ostao po strani — neupotrijebljen. Osim toga, autor je malo koristio tadašnju periodiku, a veliki broj tekstova sadržanih u njoj, relevantnih za temu čijeg se istraživanja prihvatio, mogao je znatno doprinijeti sagledavanju djelovanja okupatorskog i kvislinškog propagandnog aparata u vezi s mjestom i ulogom Bosne i Hercegovine u NDH, pripremom za formiranje 13. SS divizije, značajem koji je davan El Huseiniju i panislamskim ten-